

سرزمین و مردم ایران قبل از آریایی‌ها

مقدمه

با نگاهی به نقشه‌ی کره‌ی زمین در می‌یابیم که بیش‌ترین خشکی‌های کره‌ی زمین در نیمکره‌ی شمالی قرار دارد. کشور ما در جنوب غربی وسیع‌ترین خشکی نیمکره‌ی شمالی یعنی قاره‌ی آسیا واقع شده است. جایی که کشور ما در آن قرار دارد، به فلات ایران معروف است؛ یعنی منطقه‌ی وسیعی که از یک طرف به رود سند و از جانی دیگر به رود فرات محدود می‌شود. نقش ارتباطی فلات ایران و مجاورت آن با دشت‌های وسیع و گسترده‌ی آسیا و اروپا، از ابتدای تاریخ توجه قبایل بیابانگرد و گله‌دار را به خود جلب کرده است. در نتیجه به عنوان محل استقرار و نیز گذرگاه اقوام مختلف درآمد است.

اقوام دامداری که مهاجرت خود را در اواخر هزاره‌ی دوم و اوایل هزاره‌ی اول قبل از میلاد آغاز کردند، خود را آریایی^۱ می‌خواندند. تاریخ‌نویسان روزگار باستان نیز در نوشته‌های خود از نام آریایی‌ها یاد کرده‌اند. شاخه‌هایی از این قوم در فلات ایران استقرار یافتند و از آن پس نام این قوم برای محل استقرارشان به کار برده شد. کلمه‌ی ایران که امروز به کشور ما اطلاق می‌شود، ادامه‌ی همان نام اقوام آریایی است.

فلات ایران

۱- به معنی نجیب و اصیل

ساکنان بومی فلات ایران قبل از آریایی‌ها

پشت سر گذاشتند، با کشاورزی آشنا شدند و در حدود ۹۰۰۰ سال پیش ساکن شدند؛ روستاها را ایجاد کردند و وارد مرحله‌ی تولید غذا شدند. اقوام بومی ایران، همانند دیگر تمدن‌ها با همسایگان خود روابط بازرگانی داشته‌اند و از اعتقادات خاصی برخوردار بوده‌اند. در جدول زیر با نام برخی از اقوام بومی ایران و محل استقرار آن‌ها آشنا می‌شوید.

باستان‌شناسان با کشف آثار (ظروف، ابزارها، بناها) دریافته‌اند که فلات ایران از دیرباز محل سکونت اقوامی بوده که مراحل گوناگون زندگی را طی سده‌های مختلف سپری کرده‌اند. این اقوام، همانند دیگر ساکنان اولیه‌ی کره‌ی زمین، ابزارشان از سنگ و چوب ساخته می‌شد و در غار زندگی می‌کردند. سپس مرحله‌ی کوچ‌نشینی را

نام	محل استقرار	زمان و مسائل مهم
لولویی	بخش وسیعی از بالای رود دیاله تا دریاچه‌ی ارومیه	هزاره‌ی دوم قبل از میلاد- دامدار- نبرد طولانی با حکومت‌های میان دورود
گوتی	مجاور لولویی - آذربایجان و کردستان	هزاره‌ی دوم قبل از میلاد- دامدار- نبرد با میان دورود
کاسی (کاشی)	دامنه‌های زاگرس محل استقرار اولیه این قوم قبل از زاگرس احتمالاً منطقه‌ی جنوب‌غربی دریای خزر بوده است.	هزاره‌ی سوم قبل از میلاد - دامدار - در گل‌نوشته‌های آشوری محل استقرار کاسی‌ها را کار کاسی ^۱ یعنی شهر کاسیان می‌خواندند. کاسی‌ها به وسیله‌ی ایلامی‌ها منقرض شدند.
مانایی	آذربایجان کنونی	هزاره‌ی اول قبل از میلاد- دامدار- کشاورز - اولین اتحادیه علیه آشور را به وجود آوردند. آثارشان در سه منطقه زیویه ^۲ ، حسنلو ^۳ و قلاچی ^۴ به دست آمده است. ^۵

برخی به اشتباه، آغاز تاریخ ایران را از زمان مهاجرت آریایی‌ها می‌دانند. در حالی که امروزه معلوم شده است، قبل از مهاجرت آریایی‌ها به ایران، اقوام مختلفی در این سرزمین می‌زیسته‌اند و از حیث تمدن و فرهنگ پیشرفت‌هایی کرده‌بودند. در جدول بالا با برخی از این اقوام آشنا می‌شوید.

۱- نام اولیه‌ی همدان

۲- ۵۴ کیلومتری جنوب‌شرقی سقز

۳- ۹ کیلومتری شمال شرقی نقده

۴- حومه‌ی بوکان

۵- آثار مانایی از نظر پیش‌رفت‌های فرهنگ و تمدن فلات ایران به‌خصوص مادها نقش تعیین‌کننده داشته و در مقابل حملات آشور جزو متحدین ماد بودند.

یکی از مراکز مهم تمدنی در ایران، پیش از آمدن آریایی‌ها تپه‌ی مارلیک در گیلان است. در تصاویر بالا، بعضی آثار به دست آمده در این مکان دیده می‌شود. سمت راست، نیم تنه‌ی طلای یک فرمان‌روا و سمت چپ، چند مجسمه‌ی سفالی به شکل گاو کوهان‌دار است.

بوده‌اند، اما پس از اختراع چرخ کوزه‌گری، این کار به مردان سپرده شد و از آن پس به یک تخصص تبدیل گشت. در جدول صفحه‌ی بعد با نام برخی از مکان‌های استقرار دایم و ویژگی تمدنی اقوام بومی آشنا می‌شوید.

پژوهشگران معتقدند که مخترعان سفال، ساکنان فلات ایران بوده‌اند، زیرا در کشفیات باستان‌شناختی، قدیمی‌ترین نمونه‌های سفال، در مکان‌های مختلف ایران کشف شده است. زنان، سازنده‌ی اولین ظرف‌های سفالی

نام	محل	دست آوردها
۱- شمال غربی الف: تپه گوران	۶۰ کیلومتری جنوب شرقی کرمانشاه	ساخت ابزارهای تولید کشاورزی، خانه‌های گلی با خشت‌های دست‌ساز، استفاده از ظروف سفالی، دفن اموات در مناطق مسکونی.
ب: تپه علی‌کُش	نزدیک رود میمه در استان ایلام	کوچ‌نشینی و کشاورزی، خانه‌های گلی تک اتاقه، اشیایی که نشانگر روابط اقتصادی با مکان‌های دور دست است، استفاده از ظروف سفالی، دفن مردگان همراه با وسایل شخصی
ج: تپه گنج دره	بین راه هرسین و کرمانشاه	ظروف سفالی، خانه‌های گلی و خشتی با دیوار و کف کاه‌گل اندود.
د: گوی تپه	آذربایجان	ابزارهای مسی، ظروف سفالی با نقوشی از انسان، خانه‌های گلی
۲- غرب الف: تپه گیان	نزدیک نهاوند	ظروف سفالی با نقش‌های تزیینی، ظروف فلزی، خانه‌های گلی.
ب: تپه سلدوز	جنوب دریاچه‌ی ارومیه و شرق نقده	ابزارهای کشت غلات، ظروف سنگی، بافت حصیر و سبد، ظروف سفالی، ساخت زیورآلات از رگه‌های مس طبیعی، خانه‌های گلی دو اتاقه، دفن مردگان در خارج مناطق مسکونی.
۳- فلات مرکزی الف: تپه زاغه	بخش جنوبی دشت قزوین	ظروف سفالی، خانه‌های گلی و خشتی با چهار دیوار که یکی از دیوارها با خانه‌ی مجاور مشترک بود، دفن اموات همراه با زیورآلات شخصی.
ب: تپه سیلک	نزدیک کاشان	ساخت سرمته از رگه‌های طبیعی مس، کوچ‌رو و کشاورز، ظروف سفالی با نقوش سیاه، اختراع چرخ سفال‌گری و تولید انبوه سفال و صدور آن، کشف و ذوب فلز، ساخت زیورآلات مسی و قالب‌گیری، دفن مردگان با اشیای شخصی.
۴- شمال شرقی الف: تپه سنگ چخماق	شمال شاهرود، نزدیک بسطام	اشیای گلی، سفالی، استخوانی، شیشه، سنگ، خانه‌های گل‌اندود سه اتاقه، دفن مردگان با اشیا
ب: تورنگ تپه	۱۷ کیلومتری شمال شرقی گرگان	ظروف سفالی نقش‌دار و رنگ‌آمیزی شده، سفال لعاب‌دار با نقش‌های تزیینی
۵ - شمال تپه ^۱ مارلیک	گیلان، دره‌ی گوهر رود	گورستان سرداران و سلاطین آن منطقه، اشیای کنار مردگان معرف حرفه آن‌ها بوده است. ^۲
۶- جنوب شرقی الف: کنار صندل ب: شهر سوخته	۳۰ کیلومتری جیرفت ۷۰ کیلومتری زابل	ابزارهای ساخته شده از سنگ و سفال، بقایای یک بنای عظیم ظرف‌های سفالی، پارچه، خانه‌های گلی، مَهر

- ۱- اقوام در دوره‌ی استقرار فصلی یا موقت فقط مدتی از سال را در یک منطقه ساکن می‌شدند سپس به محل دیگر نقل مکان می‌کردند و پس از مدتی بازمی‌گشتند. در این رفت و آمد آثار انسانی در یک محل انباشته می‌شد و به‌صورت تل یا تپه درمی‌آمد.
- ۲- احتمالاً ساکنین مارلیک از اقوام باستانی آمده‌اند که در مقابل هجوم مکرر آشوری‌ها آن منطقه را ترک کرده و به سیلک مهاجرت کرده‌اند.

یک توضیح

در سال «۱۲۹۵ ه.ش^۱» باستان‌شناسان محوطه‌ی وسیعی را در ۵۷ کیلومتری جاده‌ی زابل به زاهدان کشف کردند که شهر سوخته نام دارد و قدمتش به هزاره‌های چهارم و سوم پیش از میلاد می‌رسد. در کشفیات شهر سوخته بیش‌تر مَهرهای گِلی، بیکره‌های کوچک گِلی حیوانات، اشیای زینتی از سنگ لاجورد، فیروزه و عقیق و قطعات چوبی که به یک نوع بازی شطرنج شباهت دارد به‌دست آمده است. از مهم‌ترین آثار کشف شده، لوحی به زبان ایلامی است، بنابراین شهر سوخته مرکز ارتباطی غرب و شرق فلات بوده است.

اشیای به‌دست آمده از یک قبر در شهر سوخته
(۲ تا ۳ هزار سال پیش از میلاد)

شهر سوخته

گِل‌نوشته‌های میان‌دورود است^۳. این سرزمین شامل دشت‌خوزستان، استان‌های فارس و بوشهر، قسمت‌هایی از کرمان، لرستان و کردستان می‌شد که مردم آن دامدار و کشاورز بودند.

تمدن ایلام: (هل‌تمتی^۲) ۳۰۰۰-۶۴۵ ق.م

آگاهی ما درباره‌ی ایلام در مقایسه با میان‌دورود بسیار اندک است، زیرا هنوز رموز زبان و خط ایلامی کشف نشده است. ایلام حفظ نام خود را مدیون تورات و برخی از

۱- ۱۹۱۶ میلادی

۲- Hal-tam-ti

۳- نام ایلام نخستین بار در نامنامه‌ی شاهان سومری آمده است.

پیوندهای خانوادگی آنها را به خود وفادار می‌ساختند. این شیوه‌ی حکومتی تا سقوط دولت ایلام ادامه داشت. ایلام سه دوره‌ی تاریخی را سپری کرده است.

۱- ایلام قدیم دورانی که از نظر سیاسی از میان دو رود ضعیف‌تر بود.^۲

۲- ایلام میانه زمان شکوفایی تمدن و اوج قدرت ایلام که مورخان آن را عصر طلایی ایلام نامیده‌اند.^۳

۳- ایلام نو عصر رقابت سیاسی با آشور.^۴

بیش‌ترین اطلاعات تاریخی تمدن ایلام از شوش^۱ به دست آمده است. دشت شوش که حاصل‌خیزش مدیون جریان رود دز است انبار واقعی گندم و میوه و محل تلاقی راه‌های مهم آن زمان بوده است. ایلامی‌ها کشورشان را هل‌تمتی («سرزمین خداوند») می‌نامیدند. این تمدن به ایالاتی تقسیم می‌شد که هر کدام مستقل بودند، اما به هنگام حملات همسایگان با یک‌دیگر متحد شده و در مقابل دشمن ایستادگی می‌کردند. شاهان ایلام برای جلوگیری از جدا شدن ایالات از طریق

۱- این شهر به مدت طولانی پایتخت قدیمی و مرکز سیاسی حکومت ایلام بود. کهن‌ترین آثار زندگی دشت‌نشینان نیز در همین شهر به دست آمده است.

۲- از حدود ۱۹۰۰ تا ۱۵۰۰ ق.م

۳- از حدود ۱۴۵۰ تا ۱۱۰۰ ق.م

۴- از حدود ۹۰۰ تا ۶۴۵ ق.م

طبیعت را می‌پرستیدند و اعتقاد داشتند که خدایان، دارای قدرت اسرارآمیزند و با قربانی کردن، می‌توان نظر آن‌ها را جلب نمود. هنگام مراسم قربانی، موسیقی نواخته می‌شد و مردم با پای برهنه در مراسم شرکت می‌کردند.

شاتن^۱ها مراسم دینی را برگزار می‌کردند و هنگام عبادت و نیایش در صف مقدم جای داشتند. ایلامی‌ها برای خدایان خود، مانند تمدن‌های میان دو رود، معبدهای چند طبقه می‌ساختند که یک نمونه آن، زیگورات چغازنبیل است. هنگام برگزاری مراسم دینی، نذرهایی پیشکش خدایان می‌شد. مردم هر شهر در تلاش بودند تا پیکره‌ی خدای شهر حفظ شود. انتقال پیکره‌ها از شهری به شهر دیگر، نشانه‌ی ضعف آن بود. اعتقاد به زندگی پس از مرگ، دفن وسایل مورد نیاز همراه مردگان و جاری کردن آب (مایه‌ی حیات) در قبرها، به منظور رفع تشنگی مردگان، از مراسمی بود که ایلامی‌ها به آن اعتقاد داشتند.

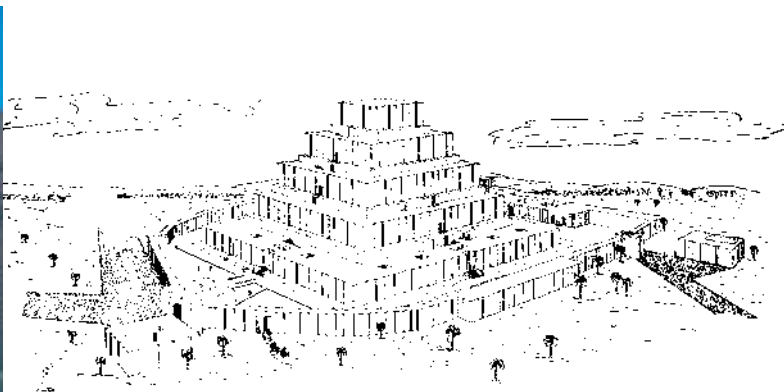
ایلام میانه: رشد نیروی نظامی ایلام در عصر میانه، به گسترش قلمرو رشد شهرها، شکوفایی معماری، هنر، ادبیات، صنعت و کسب ثروت انجامید.

گسترش قدرت ایلام موجب شد تا از نفوذ فرهنگ و تمدن بیگانه جلوگیری شود. به منظور تأکید بر خدای دینی ایلام، این شوشینک، خدای رسمی اعلام شد.

زوال حکومت ایلام: اقتدار حکومت ایلام دیری نپایید. به دلیل حمله‌های مکرر آشوری‌ها به سرزمین ایلام، پایتخت از شوش به شهرهای دیگر انتقال یافت. در اثر این حمله‌ها، شهرها یکی پس از دیگری ویران شد و حکومت ایلام سقوط کرد، اما دستاوردهای فرهنگی تمدن ایلام، به دوره‌ی هخامنشیان انتقال یافت.

فرهنگ و تمدن

دین: ایلامی‌ها مانند دیگر اقوام باستان، مظاهر

طرح زیگورات چغازنبیل، در تصویر سمت راست نمای بازسازی شده‌ی آن را می‌بینید.

ایلامی قرار داشتند، شتین‌های زن که رهبران دینی جامعه شمرده می‌شدند و نیز پذیرش حق ارث زنان و الزام فرزندان به ادای احترام فوق‌العاده به مادر، از نشانه‌های منزلت اجتماعی زنان در جامعه ایلامی است.

موقعیت زنان: زنان ایلامی نسبت به زنان میان دو رود از جایگاه و منزلت بالاتری برخوردار بودند. اعتقاد به نوعی جاودانگی برای زن که قابل احترام و حافظ نسب خانواده بود، پرستش الهه‌های مادر که در رأس خدایان

ظرف سفالی از گِل پخته مربوط به هزاره‌ی چهارم پیش از میلاد. این ظرف که ارتفاع ۲۸/۵ سانتی‌متر و قطر دهانه‌ی آن ۱۶ سانتی‌متر است و در موزه‌ی لوور پاریس نگهداری می‌شود، مربوط به دوران اوج هنر سفال‌سازی در ایلام است. درباره‌ی تصاویر روی این ظرف و معنای استفاده از آن‌ها مطلبی تهیه کنید.

تمدن جیرفت

در همان زمان که تمدن‌های سومر و ایلام دوران رونق و شکوفایی خود را می‌گذراندند، در مشرق ایران شهرهای آباد و باشکوهی وجود داشت که از حیث پیشرفت‌های علمی و صنعتی چیزی از شهرهای سومری و ایلامی کم نداشتند. کناره‌های هلیل‌رود از جمله‌ی مراکز تمدنی شرق ایران بوده که آثار و بقایای شهرهای آن در تپه‌های واقع در ۳۰ کیلومتری جیرفت، یافت شده است. بقایای ساختمان‌های مسکونی، مقبره‌ها و ظروف و ابزارهای سفالی و سنگی از جمله‌ی آثار کشف شده از این شهرهاست. از میان این آثار، ظروف و ابزارهای سنگی از جنس سنگ صابون که تصویر نمونه‌هایی از آن‌ها را می‌بینید، زیباتر و چشمگیرتراند. نقوش تزیین شده بر روی این آثار هنری از حیث دقت و زیبایی بسیار قابل توجه‌اند؛ به طوری که موجب شگفتی صاحب‌نظران و متخصصان هنر شده است. این نقوش شامل موضوعات مختلف می‌باشد، نظیر: عقاب، مار، پلنگ، شیر، بز کوهی، گاو، کاخ‌ها، باغ‌ها و موجوداتی که نیمی حیوان و نیمی انسانند.

پیکره‌ی ملکه ناپیر — اسو همسر اونتش گل قرن سیزدهم ق.م — بلندی ۱/۲۹ سانتی‌متر — عرض ۷۳ سانتی‌متر — جنس مفرغ در موزه‌ی لوور پاریس نگهداری می‌شود.

خط: ایلامی‌ها خط میخی رایج را از سومریان اقتباس کردند، هر چند خود خطی داشتند که هنوز برخی از علائم آن خوانده نشده است.

هنر و معماری: ایلامی‌ها در ساخت ظرف‌های سفالی، قیری، فلزی و مجسمه‌سازی، مهرسازی و نقش‌های برجسته‌ی روی سنگ مهارت بسزایی داشتند. از ویژگی‌های هنر ایلامی تزیین ظروف فلزی با بدن جانوران (ریتون) بود. احتمالاً استفاده از آجرهای لعابدار (آبی و سبز رنگ) در بنا برای نخستین بار به وسیله‌ی آنان ابداع شد.

فکر کنید و پاسخ دهید:

به نظر شما وجه تشابهی بین دین ایلامی‌ها و

مردمان میان‌رود وجود دارد؟

مردمان تمدن جیرفت و نواحی دور و نزدیک آن که در مسیر هلیل رود می‌زیسته‌اند، چه کسانی بوده‌اند؟ حاکم آن‌ها چه نام داشته و میان آن‌ها و سایر تمدن‌های آن عصر چه ارتباطی برقرار بوده است؟ از آن‌جا که آثار مکتوب قابل توجهی از این تمدن کشف نشده است، هنوز در این باره با اطمینان نمی‌توان سخن گفت. پژوهش‌های آینده به این گونه پرسش‌ها، پاسخ خواهد گفت.*

همان گونه که در تصاویر می‌بینید، نبرد پلنگ با مار، مار با عقاب و اشتغال برخی حیوانات به گیاه‌خواری از جمله‌ی این نقوش است که با هنرمندی تمام ساخته شده‌اند. برخی از این صحنه‌ها برگرفته از مضامین اسطوره‌ای هستند. بر روی ظروف سفالی نیز تصاویر مختلفی وجود دارد. یکی از مهم‌ترین بناهای کشف شده، بقایای ساختمانی است که برخی باستان‌شناسان معتقدند کاخ پادشاه بوده است.

نمونه‌هایی از آثار یافت شده در ۳۰ کیلومتری جیرفت

پرسش‌های نمونه

- ۱- درباره‌ی موقعیت جغرافیایی ایران و اهمیت آن توضیح دهید.
- ۲- با توجه به مطالب درس دوم، دوره‌های مختلف زندگی قدیمی‌ترین ساکنان فلات ایران را توضیح دهید.
- ۳- محدوده‌ی جغرافیایی ایلام باستان را بیان کنید.
- ۴- ایلامی‌ها به هنگام اجرای مراسم مذهبی چه اعمالی انجام می‌دادند؟
- ۵- تمدن جیرفت همزمان با چه تمدن‌هایی بوده است؟

اندیشه و جست‌وجو

- ۱- درباره‌ی اثرات فرهنگی و تمدن میان دو رود بر ایلام مطلبی تهیه کنید.
- ۲- در مورد آثار تاریخ ایلامی در شوش گزارشی تهیه کنید.
- ۳- در مورد زیگورات چغازنبیل مطلبی تهیه کنید.

* برای مطالعه‌ی بیشتر در این باره رک به: جیرفت، کهن‌ترین تمدن شرق ایران نوشته‌ی یوسف مجیدزاده و حفريات باستان‌شناختی در تپه‌های کنار صندل جیرفت، اداره‌ی کل میراث فرهنگی استان کرمان.